

Viktualiehandlare, handelsbodas och kommissionärer – en mångfacetterad landsbygdshandel under 1800-talets första hälft¹

Inledning

Följande paper tar sin utgångspunkt i den ökade konsumtion och produktion av konsumtionsvaror som ägde rum i Sverige från slutet av 1700-talet, men främst från och med 1830-talet, och de krav på en fungerande varudistribution som denna utveckling innebar. Antalet varor som skulle distribueras mellan landets städer och landsbygd ökade generellt, men det fanns även stora lokala skillnader där bland annat landsbygdsområden med en omfattande protoindustriell produktion av exempelvis textilier hade ett mer omfattande varuutbyte med såväl närliggande städer som övriga delar av landet.² Fram till näringslivsreformen år 1846 reglerades vem som fick bedriva handel med dessa varor samt hur och var denna handel fick äga rum.³ Hur lagstiftningen var utformad kommer att diskuteras senare, men i stora drag innebar den att stadsmakterna fortsatte att försvara städernas traditionella monopol på att bedriva handel och att all handel därutöver innebar undantag från denna huvudregel. Handeln på landsbygden präglades av tillfälliga marknader och ett förbud mot att bedriva fast handel. Undantag saknades dock inte och under årtiondena före 1846-års reform sker en tydlig liberalisering och en rad förändringar av lagstiftning och praxis ökade möjligheterna att bedriva handel på landsbygden. Dessa förändringar av lagstiftningen har tydligt uppmärksammats i tidigare forskning, men däremot finns få studier som diskuterat konsekvenserna av dessa förändringar och förekomsten av köpmän som⁴ tillvaratog de möjligheter att bedriva fast handel med vissa typer av varor som växte fram.⁵ Intresset för fast handel på landsbygden har koncentrerats till tiden efter år 1846⁶ och det finns ett par avhandlingar om lanthandelns framväxt under 1800-talets andra hälft.⁷ Orsaken till detta är förstås lagstiftningens utformning, men samtidigt nämns i olika sammanhang förekomsten av handelsbodas och personer som var bosatta på landsbygden och som bedrev handel som huvudsyssla redan under 1800-talets början.⁸ Dessutom finns ett par större undersökningar som tydligt visat hur handelsformerna på landsbygden utvecklades under 1700-talets slut och 1800-talets första hälft. Framför allt gäller detta Mats Morells och Kersti

¹ Denna studie utgör en avgränsad del av ett avhandlingsarbete om hur varudistributionen till och från landsbygden organiserades i Hälsingland under 1800-talets första hälft. Delar av avhandlingen har tidigare presenterats i en preliminär version som licentiatuppsats, vilken lades fram i november 2004 med titeln "Handel i brytningstid. Handelsaktörer och distributionsformer i Hälsingland 1800-1846".

² Se bland annat Schön, L. (1979); Krantz - Schön (1984); Ahlberger, C. (1996); Nyberg, K (2002); Magnusson, L., Nyberg, K (1995) För en europeisk diskussion om orsakerna bakom denna utveckling, se exempelvis Gilboy (1933); McKendrick (1982); Mokyr (1985); Weatherill (1993); de Vries (1994)

³ Vissa regleringar fanns också kvar till en senare reform år 1846, vilket kommer att framgå senare.

⁴ Se främst Lindström H. (1923), (1929), men även exempelvis Morell, M. (1982), s.37ff; Ullenhag, K. (1982), s.31ff

⁵ Sandgren, F (1999) och Petersson, C. (2001).

⁶ Se exempelvis Ejdestam, J. (1965).

Ullenhags undersökningar av hur den verksamhet som vissa bondehandlare i Ångermanland bedrev utvecklades till en omfattande och permanent handelsverksamhet på landsbygden. Därutöver finns några studier som utifrån en protoindustriell kontext har undersökt handeln med olika varor, främst textilier, som tillverkades i olika landsbygdsområden.⁷ Även här saknas dock till stor del en diskussion om vilken roll fasta handelsbodar och landsbygdspersoner med handeln som huvudsyssla kan ha haft i detta sammanhang. Syftet med detta paper är att utifrån ett bestämt geografiskt område, Hälsingland, undersöka förutsättningarna för och förekomsten av fast handel och olika typer av handelsaktörer på landsbygden samt vilken roll dessa kan ha haft för varudistributionen mellan landsbygden och regionens städer samt övriga delar av landet redan före år 1846.

I den större studie som denna undersökning ingår i har det framkommit att det finns anledning att fundera över den strikta uppdelning som länge präglat forskningen om olika handelsformer och handelsaktörer under den aktuella tidsperioden. I den tidigare forskningen om de handelsformer som förekom under 1800-talets första hälft kan man se en relativt klar gräns mellan studier av stadshandeln och dess köpmän respektive undersökningar av de undantag som fanns i lagstiftningen, exempelvis bondehandeln eller gårdfarihandel, det vill säga handelsformer som främst förknippats med landsbygdsbefolkningen. Var denna uppdelning så självklar eller kan det ha funnits handelsaktörer som inte självklart kan kopplas till den ena eller andra handelsformen? Kan det ha funnits ett samarbete mellan olika typer av handelsaktörer från såväl stad som landsbygd? Bör handeln på landsbygden betraktas som mer mångfacetterad och komplex än den bild som tidigare forskning givit?

Avgränsningar och disposition

Studien är geografiskt avgränsad till Hälsingland med en viss fokus på landskapets norra delar med kuststaden Hudiksvall och dess omgivande landsbygd. Undersökningsområdet har framför allt valts utifrån den omfattande linneproduktion för en bredare marknad som karaktäriserade områdets landsbygd, men studien kommer också att omfatta distributionen av andra typer av konsumtionsvaror till och från det studerade området. Det ska betonas att den regionala kontexten har en avgörande betydelse då både behovet av varudistribution och dess yttre förutsättningar såg olika ut i skilda geografiska områden, vilket dock inte innebär att det inte är möjligt att dra paralleller till andra områden med liknade förhållanden.

Texten inleds med en beskrivning av hur lagstiftning och praxis förändrades från slutet av 1700-talet och fram till år 1846 med betoning på förhållandena i Hälsingland. Det centrala här är att lyfta fram de möjligheter att bedriva olika former av handel på landsbygden som växte fram under perioden. Genomgången omfattar dels den lagstiftningen som medförde att personer bosatta på landsbygden och som saknade burskap att bedriva handel i städerna fick möjligheter att bedriva handel, dels hur stadsköpmännens möjligheter att bedriva handel på landsbygden förändrades. Därefter presenteras en undersökning av förekomsten av olika typer av handlare på Hälsinglands landsbygd. Det är inte studiens syfte att exakt ange antalet verkamma handlare utan det centrala är att få ett underlag för en diskussionen om hur handeln till och från landsbygden ska karaktäriseras under den aktuella tidsperioden. I det avhandlingsarbete som ligger till grund för detta paper har en större undersökning av

⁷ Morell, M. (1982) och Ullenhag, K. (1982). I Ångermanland används ofta beteckningen sörköreri för det som i andra delar av landet brukar kallas för bondehandel. För närvarande pågår två andra avhandlingsprojekt som studerar bondehandeln i Jämtland, Sven Olofsson, Mitthögskolan, respektive den gårdfarihandel som utgick från sydvästra Sverige, Pia Lundkvist, Göteborgs universitet. Både dessa avhandlingar kan komma att tillföra nya perspektiv på hur dessa handelsformer utvecklades under den aktuella perioden.

⁸ Se exempelvis Jonsson, I. (1994), Ahlberger, C. (1988)

förekomsten av traditionell och mer säsongsbetonad bondehandel genomförts. Denna studie kommer inte att presenteras här utan fokus ligger på förekomsten av fasta handlare.

I slutet av detta paper kommer också förekomsten av personer som arbetade på landsbygden på uppdrag av stadshandlare att studeras. Syftet med detta är, vilket tidigare nämnts, att uppmärksamma hur bilden av landsbygdens varudistribution under 1800-talets första hälft ytterligare kan problematiseras. Texten avslutas med en sammanfattande diskussion.

Metod

Studiens första del bygger till stor del på tidigare forskning, men också på en genomgång av vissa samtida lagstiftningstexter, samt skrivelser till och från myndigheter som berör detta område. För att genomföra undersökningen av förekomsten av olika handelsformer på landsbygden har det varit nödvändigt att kombinera flera olika källmaterial. Studien bygger till stor del på uppgifter i respassregister, register över bouppteckningar och konkurser samt därtill hörande akter. Vidare har också litteratur av mer lokalhistorisk karaktär som behandlar handelsverksamhet i olika socknar använts. Uppgifterna i dessa historiker bygger bland annat på uppgifter från sockenstämmoprotokoll som visat sig vara en bra källa då frågor kring handlares etablering behandlades där. Någon möjlighet att inom ramen för denna studie systematiskt undersöka samtliga sockenstämmoprotokoll har dock inte funnits.⁹

Registren över bouppteckningar, konkurser och respass har använts för att finna personer på regionens landsbygd med en titel som tyder på att de arbetade med handel.¹⁰ Problemet med detta källmaterial är att dessa register inte är fullständiga. Tidigare studier har visat att bevarade respass troligen saknas i en relativt stor omfattning och vad beträffar bouppteckningar så upprättades sådana inte över alla personer.¹¹ Vidare kan det ha förekommit att personer bedrev olaglig handel och därför inte offentligt kallade sig handlare eller att handeln visserligen utgjorde en huvudsyssla för personen ifråga, men att man också till exempel bedrev ett jordbruk och därmed kom att registreras som bonde. Slutsatsen blir därmed att de handlare som har kartlagts i den föreliggande undersökningen utgjorde ett minimum av det reella antalet verkamma handlare. Som påpekats tidigare är dock inte syftet att fastställa det exakta antalet handlare.

Uppgifterna i källmaterialet och litteraturen har använts för att fastställa vilken typ av handel som respektive påträffad handlare bedrev, främst utifrån vilka varor de handlade med samt var de sålde respektive köpte sina varor. Dessutom har det, som nämndes ovan, genom uppgifterna i de sockenstämmoprotokoll som refereras i litteraturen, varit möjligt att få en bild av var och hur besluten om handlares etablering på landsbygden fattades.

Det sista avsnittet bygger till mycket stor del på brevmaterial och räkenskaper från Hudiksvallshandlaren Lars Petter Dahlbom. Brevmaterialet utgörs av kopior på Dahlboms

⁹ Sockenstämmoprotokollen, men också domstolsprotokoll skulle kunna ligga till underlag för vidare studier av handlares etablering på landsbygden.

¹⁰ Kontrollen av bondehandeln var kopplad till ett passsvång där alla personer som skulle resa utanför den egna hembygden var tvungna att erhålla ett pass. Regeln gällde fram till år 1860. Ullenhag, K. (1982), s. 44-45. Se även Wallén, G., (1950), s. 49. Under 1700-talets andra hälft klagade landsbygdsbefolkningen i Hälsingland på att man ålagts att ansöka om pass vid länsresidenset i Gävle trots att prästerskapet enligt urgammal praxis och 1777 års landstingsbeslut kunde ge intyg beträffande de varukvantiteter som skulle tas med vid resan. Genom en särskild kunglig restriktion fick hälsingebönderna år 1780 rätt att tills vidare, enligt bestämmelser från år 1739 och 1743, färdas med sina varor vart som helst till lands och sjöss inom landet på respass utfärdade av närmaste kronobetjänt. Utterström, G. (1957), s. 53.

¹¹ För en diskussion om respassen som källa, se främst Brismark, A (2004), s. 79-82. och Olofsson, S. (1992). I vilken omfattning bouppteckningar, och i förekommande fall konkursakter, upprättades och finns bevarade efter hela befolkningen i Hälsingland har inte undersökts här. För en vidare diskussion om förekomsten av bouppteckningar, se exempelvis Qvist, (1973); Lindgren, H. (1977); (2002).

utgående korrespondens som bland annat kunnat användas för att kartlägga handlarens kontakter på landsbygden samt vilka funktioner dessa hade i handlarens affärsrörelse.¹²

Bondehandeln – en handelsform med utökade möjligheter

Ända sedan medeltiden hade landsbygdsbefolkningen haft rätt att förutom att göra husbehovsköp på städernas och landsbygdens marknader även sälja varor man själv framställt. Däremot var, som framgått ovan, generellt inte landsköp, det vill säga handel som näringsfång, tillåten på landsbygden.¹³ Bondehandeln innebar att befolkningen i Hälsingland, åtminstone från 1500-talets första hälft, hade besökt olika marknader utanför landskapet för att sälja egenproducerade varor och i samband med detta också köpa eller byta till sig varor av olika slag. Resorna genomfördes främst under vinterhalvåret då transporterna var lättare att genomföra och arbetet inom jordbruket var mindre krävande.¹⁴

På 1680-talet betonade lagstiftningen uttryckligen landsbygdsbefolkningens rätt att sälja sina varor i vilken stad som helst.¹⁵ Som svar på ständernas besvär fastslogs sedan på nytt böndernas rätt till handel i en kunglig resolution år 1727. Samtidigt underströks att bondehandeln endast fick omfatta respektive bondes egen produktion, vilket innebar att man inte fick köpa upp varor för vidare försäljning. Sju år senare betonas i en ny kunglig resolution att försäljningen förutom rena jordbruksprodukter även kunde avse hemslöjd. Samma år slår dock myndigheterna återigen fast skillnaden mellan förbjudet landsköp och böndernas tillåtna konsumtionshandel. Den som köpte upp lantmannaprodukter för återförsäljning eller sålde köpmannaprodukter på landsbygden bedrev landsköp och skulle straffas.¹⁶

År 1789 utökades landsbygdsbefolkningens lagfästa handelsrätt. De fick nu rätt att sända sina varor med en granne för försäljning vid marknader i olika städer.¹⁷ Detta var en viktig förändring eftersom den innebar att handeln inte längre begränsades till hushållets egna produkter. Vid närmare granskning av lagstiftning och praxis framgår dock att detta inte var något helt nytt. Vid sidan av den generella lagstiftningen hade det redan tidigare funnits särbestämmelser som gällde i särskilda geografiska områden, för vissa varor eller under begränsade perioder. En sådan särbestämmelse innebar att försäljning av grannars avel tidigare varit tillåten för vissa delar av bondebefolkningen. För att tillförsäkra Falun och dess bergslag tillgång på livsmedel infördes redan år 1649 fri tillförsel av varor till Falu torg. Särskilt uppmanades städerna och bönderna i Norrland att sälja sina produkter i Falun och för att stimulera norrlänningarnas försäljning av lantmannavaror avskaffades två nyinrättade tullplatser i Hälsingland. För bondehandeln i Falun infördes också rätten att inte enbart handla med egen utan även med andras avel. På landsbygdsbefolkningens begäran bekräftades tre år senare dess rätt att för försäljning i Falun slå samman tre bönders avsaluproduktion till ett lass som skulle gå till försäljning.¹⁸ Detta innebar att när den generella rätten till försäljning av

¹² Detta material utgör en central källa för den kommande avhandlingen. För mer information om materialet och Dahlboms handelsrörelse, se Brismark, A. (2007), s.23ff samt Jonsson, I. (1994), främst s. 75 ff.

¹³ Ullenhag, K.,(1982), s. 31. Uppgifterna är tagna från Åmark (1915), s. 65.

¹⁴ Se bl.a. Utterström, G. (1957), s. 50 ff.; Jonsson, I. (1994), s. 47 ff., 170 ff. Bondehandeln i Hälsingland finns också beskriven i bl.a. Frank, S. (1986); Svensson, I. (1985); Wallén, G. (1950).

¹⁵ Lindström, H. (1923), s. 42. Se även Ullenhag, K. (1982), s. 32.

¹⁶ Lindström, H. (1923), s. 9 och 16 ff. Se även Ullenhag, K.,(1982), s. 32.

¹⁷ Lindström, H. (1923), s. 72. Se även Ullenhag, K. (1982), s. 33.

¹⁸ Ullenhag, K. (1982), ss. 34-35.

andras varor infördes i slutet av 1780-talet så hade landsbygdsbefolkningen i Hälsingland haft denna rättighet sedan lång tid tillbaka.¹⁹

För landsbygdsbefolkningen i Norrland innebar vidare den liberalisering av Norrlandsstädernas handel som infördes år 1765 då det bottniska handelstvånget delvis avskaffades, att bondehandelns villkor förbättrades. Beslutet innebar att bönderna fritt kunde segla med sina varor per båt direkt till Stockholm och andra städer söderut och därmed undgå att betala avgifter i hemprovinsens städer.²⁰ Detta var dock inte en avgörande förutsättning för bondehandeln från Hälsingland eftersom den till stor del ägde rum landvägen. Däremot försvann ett viktigt hinder år 1810 genom att den så kallade lilla tullen togs bort. Detta innebar att de resande slapp betala tull på de varor som fördes in till städerna.²¹

Vad beträffar landsbygdsbefolkningens möjligheter att köpa hem varor under sina handelsresor så var dessa ända fram till 1700-talets slut begränsade till husbehovsköp. Att köpa varor för vidare försäljning eller att bedriva en fast handel på landsbygden var inte tillåtet.²² Detta kom delvis att förändras i och med ett par reformer i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet vilka innebar att förbudet mot landsköp liksom stadshandlarnas privilegierade ställning blev allt mer urholkad.

Ökande handelsrättigheter på landsbygden

Möjligheterna för Hälsinglands landsbygdsbefolkning att bedriva handel ökade stegvis genom generella förändringar i lagstiftningen. År 1780 ändrades lagen så att spannmåls- och potatishandeln släpptes fri över hela landet.²³ I folkförsörjningens namn fick alla rätt att var och när som helst bedriva försäljning av dessa varor. För den traditionella bondehandeln innebar detta att de som hade möjlighet kunde köpa eller byta till sig spannmål och potatis för att sedan sälja detta vidare. Tjugofem år senare, år 1815, frigavs även handeln med viktualievaror såsom smör, salt, saltade och torra fiskvaror, humle, talg, råhudar och skinn, horn, ull, honung och vax samt slakt kreatur. Detta medförde att dessa varor fick hållas i lager och säljas i parti av vem som helst under och mellan marknader både i städerna och på landsbygden.²⁴ Därmed kunde bönderna själva eller genom ombud köpa upp dessa varor för lagring och partiförsäljning var som helst i landet. Dessutom blev det tillåtet att fritt bedriva minutförsäljning med dessa produkter på landsbygden. Reformen, som hade föregåtts av en regionalt avgränsad försöksverksamhet, kan dels ses som ett sätt stimulera jordbruket, dels som ytterligare ett steg i handelns liberalisering.²⁵ Att det var just dessa varor som först kom att få säljas fritt är naturligt. Livsmedel var en nödvändighetsvara för alla människor och bruket av dessa varor kunde inte ifrågasättas utifrån det motstånd mot lyxkonsumtion som förekom vid den här tiden.²⁶

År 1822 utökade handelsmöjligheterna genom att glas, porslin och smidesvaror fick säljas på landsbygden av bofasta handlare. Kravet var att en kunglig befattningshavare utsåg lämpliga försäljningsställen där det ansågs finnas ett lokalt behov och där manufakturverksinnehavare framställde en begäran om försäljning. För att undvika konkurrens fick försäljningsplatserna inte ligga för nära varandra eller för nära en stad. Vidare

¹⁹ I passjournaler från Hälsingland finns flera exempel som bekräftar att personer ansökt om respass för att sälja både egna och andras varor redan före år 1789. Personregister till passjournaler, Gävleborgs läns landskansli, HLA. Samma rättigheter gällde även bland annat bönderna från Jämtland som också bedrev en omfattande bondehandel.

²⁰ Ullenhag, K., (1982), ss. 36-37.

²¹ Ullenhag, K., (1982), s. 50.

²² För en diskussion om detta ändå förekom, se Morell, M. (1982), s.32; Brismark, A. (2004), s 87-88.

²³ Lindström, H. (1923), s. 49 ff.

²⁴ Lindström, H. (1923), s. 221 ff.

²⁵ Lindström, H. (1923), s. 221.

²⁶ För en redogörelse kring den samtida lyxkonsumtionsdebatten, se bland annat Ahlberger, C., (1996), s. 41 ff.

framgår av lagstiftningen att vem som helst inte kunde starta en sådan handelsrörelse eftersom det krävdes goda vitsord för att erhålla ett tillstånd. Vidare var rätten att bedriva handel med glas, porslin eller smide klart begränsad genom att om personen ifråga samtidigt ägnade sig åt gårdfarihandel eller handel med andra varor skulle han enligt lagen förlora sin handelsrätt. Att detta skulle kunna bli ett problem uppmärksammades av kommerskollegium som var emot lagändringen bland annat på grund av att det skulle bli svårt att hindra dessa handlare att bedriva handel med andra varor.²⁷ Förändringen av lagstiftningen är intressant ur ett konsumtionshistoriskt perspektiv. Att just glas, porslin och smidesvaror blev föremål för en speciell lagstiftning och kom att utgöra ett undantag i det generella förbudet mot landsköp visar att myndigheterna ansåg att det fanns ett allmänt behov av och efterfrågan på denna typ av varor som den traditionella stadshandeln inte kunde tillgodose. Reformen år 1822 visar också att dessa varor inte heller räknades in bland varor som ingick i vad som betraktades som lyxkonsumtion och som därmed skulle förhindras. Vidare innebar reformen att myndigheterna tog ytterligare ett steg mot att tillåta fast handel på landsbygden.

Kontingentborgarna – köpmännen på landsbygden

I tidigare forskning har ofta kontingenthandeln lyfts fram som ett steg i utvecklingen mot en liberalare näringslivslagstiftning under 1800-talets första hälft.²⁸ Denna företeelse innebar att städernas magistrater kunde bevilja borgare rätten att bedriva handelsverksamhet utanför städerna mot att de betalade en så kallad kontingentavgift.²⁹ Vid en närmare granskning framgår det dock att kontingenthandel förekommit under en lång tid och att dess rättsliga status länge var oklar. Ett förbud mot denna typ av verksamhet genomfördes år 1739 men som det verkar utan större resultat.³⁰ På grund av klagomål mot att kontingenthandeln ökade i omfattning beslutade kommerskollegium år 1832 att samla in uppgifter från samtliga landshövdingar om förekomsten av kontingenthandlare bosatta på landsbygden och hur de fått sina tillstånd att bedriva handel samt uppgifter om handelsrörelsernas avstånd till närmaste stad. Landshövdingarna uppmanades också att utlåta sig om handelns positiva respektive negativa följder.³¹

Vid en genomgång av landshövdingarnas skrivelser och Kommerskollegiums sammanställning till Kunglig Majestät från år 1833 framgår att kommerskollegium själv uttryckte en osäkerhet kring den rådande lagstiftningen vad beträffar handel med köpmannavaror på landsbygden. De ansåg att en granskning av lagstiftningen var nödvändig för att bedöma om ”magistraterna lagligen förfarit” när man tillåtit vissa köpmän att bedriva handel utanför städerna.³² Efter den genomgång av den då gällande lagstiftningen som Kommerskollegium gör i rapporten drar de slutsatsen att handel med köpmannavaror enligt lagen egentligen inte var tillåten på landet utom vid marknadstillfällen. Utifrån detta konstaterar man också att ”de myndigheter som givit tillstånd till handel eller låtit den fortgå har förfarit felaktigt”.³³ Enligt Kommerskollegium var därmed kontingenthandel, som enligt landshövdingsrapporterna förekom i de flesta län (se nedan) inte tillåten. Detta diskuteras i rapporten och kollegiet konstaterar att det fanns en skillnad mellan lagstiftningens utformning och den allmänna rättsuppfattningen. Vissa lagar anses ha fallit i glömska eller inte

²⁷ Lindström, H.,(1923), ss. 227-228.

²⁸ Se till exempel Peterson, C.,(2001), ss. 35-36.

²⁹ För en redogörelse för vad kontingenthandel innebar under olika perioder, se Lindström, H.,(1923), s. 42, 288 ff., 303 ff.

³⁰ Ejdestam, J. (1965), s. 131.

³¹ Lindström, H.,(1923), s. 303 ff.; Ejdestam, J. (1965), s. 131.

³² Utgående skrivelser 2 augusti 1832, huvudserien, Kommerskollegiums arkiv, RA.

³³ Utgående skrivelser till Kungl. Majt. 15 november 1833, Kommerskollegiums arkiv, RA.

uppmärksammats och man drar slutsatsen att ”de i forna tider utfärdade och aldrig upphävda förbud emot handel på landet med köpmannavaror hittills icke blifvit efterlevda...”.³⁴

I Kommerskollegiums sammanställning, som visas i tabellen nedan, framgår att antalet kontingenthandlare bosatta på landet var mycket litet i en stor del av landets län och att bara några få hade ett större antal. Framför allt utmärker sig Kristianstads län där det enligt skrivelsen fanns 40 personer som bedrev handel på landsbygden. Även Västerbottens, Stora Kopparbergs och Östergötlands län hade över 10 handlare, medan till exempel Gävleborgs län bara redovisar en. Det är mycket oklart om detta är en riktig bild av verkligheten. Som framkommit ovan var det rättsliga läget oklart. Detta innebar dels att landshövdingarna kanske inte fick in rätt uppgifter från magistraterna, dels att de själva kanske var tveksamma om att rapportera läget. Vidare är det oklart vilken typ av handlare som räknades med.³⁵

Tabell 1. Antal handlare bosatta på landsbygden i resp. län enligt landshövdingsrapporter år 1832

Norrbottens	1	Värmlands	1
Västerbottens	11	Älvsborgs	3
Västernorrlands	1	Östergötlands	13
Jämtlands	6	Kalmars	4
Stora kopparberg	15	Kronobergs	1
Gävleborgs	1	Jönköpings	6
Västmanlands	6	Hallands	1
Örebro	7	Malmöhus	6
Skaraborgs	4	Kristianstads	40
		Summa	127

Källa: Utgående skrivelser till Kunglig. Majestät 15 november 1833, Kommerskollegiums arkiv, RA.

De flesta som bedrev handel hade, enligt rapporten, fått sina tillstånd beviljade av städernas magistrater, några av respektive landshövding, tre av Kunglig Majestät och över tjugo handlare saknade överhuvudtaget tillstånd. Kommerskollegium påpekade vidare att det i de flesta rapporter inte angavs några nya författningar som grund för de beviljade rättigheterna.³⁶

I Kommerskollegiums rapport till Kunglig Majestät finns en uttalat positiv syn på en fortsatt liberalisering av handeln. Kollegiet ställde sig tveksam till om de kunde tvinga dem som bedrivit den förbjudna handeln att upphöra med den då flera ägnat sig åt detta under lång tid och dessutom betalat avgift till städernas magistrater. Argumentet var, enligt Kommerskollegium, att dessa personer då skulle förlora sin försörjning och man föreslog därför att handlarna skulle få fortsätta med sin verksamhet. I rapporten diskuteras vidare frågan huruvida lagstiftningen skulle ändras eller inte. Med hänvisning till vad som konstaterats ovan skriver kollegiet att de befarar att ett nytt förbud skulle få en ännu mindre verkan vid den aktuella tiden ”...då friare grundsatser gjort sig gällande...”.³⁷ Vidare förs ett relativt utförligt resonemang kring vilka för- respektive nackdelar det kunde finnas med att liberalisera lagstiftningen och att i större utsträckning än tidigare tillåta en fast landsbygdshandel. Det första motargumentet rörde stadshandelns position och risken att de skulle få en minskad betydelse. Det andra handlade om risken att gynna lyxkonsumtion och skapa ”ett begär efter utländskt överflöd”.³⁸ Flera synpunkter framfördes dock mot att handeln inte skulle innebära något negativt. Inledningsvis hävdar Kommerskollegium att det var tydligt att människor i vissa socknar fått tillgång till bättre kläder, men att det är fel att säga att

³⁴ Utgående skrivelser till Kungl. Majt. 15 november 1833, Kommerskollegiums arkiv, RA.

³⁵ I Fritzell, Y. (1976), ss. 196-197 förs ett resonemang om att de höga siffrorna för främst Kristianstad skulle bero på att deltidsarbetande handlare räknats med.

³⁶ Utgående skrivelser till Kungl. Majt. 15 november 1833, Kommerskollegiums arkiv, RA. Se även Ejdestam, J. (1965) s. 131.

³⁷ Utgående skrivelser till Kungl. Majt. 15 november 1833, Kommerskollegiums arkiv, RA.

³⁸ Utgående skrivelser till Kungl. Majt. 15 november 1833, Kommerskollegiums arkiv, RA.

detta skulle bero på en tilltagande fåfänga bland befolkningen. Istället, pekar man i sin skrivelse på den ökade spridningen av bomullstyger och att fler hade fått råd att köpa dessa. Den ökade användningen av sidendukar med mera förklaras av utländsk maskintillverkning som gjort dessa varor mer tillgängliga. Även den växande konsumtionen av kaffe och socker förklaras med lägre priser. Slutsatsen blir, enligt Kommerskollegium, att möjligheterna att köpa dessa varor av bosatta handlare och kringresande västgötar har haft betydelse, men att det är det lägre priset i jämförelse med tidigare som har varit avgörande för den ökade efterfrågan och konsumtionen. I detta sammanhang påpekas också att man bör se positivt på en förbättrad levnadsstandard.³⁹

I sin skrivelse till Kunglig Majestät presenterade Kommerskollegium ett förslag till en förändrad lagstiftning med ökade möjligheter att bedriva handel i öppna magasin eller bodar på landsbygden. Förslaget innehöll dock flera restriktioner mot en helt fri handel. För det första skulle endast de som ansökt om tillstånd hos Kunglig Majestät och som betalat avgift till staden få möjlighet att bedriva handel. Landhövdingar och magistrater skulle inte kunna bevilja några tillstånd. Dessutom framfördes synpunkter på att handlarna skulle beläggas med skatteplikt. För det andra skulle städernas position fortfarande skyddas genom att de fasta landsbygdshandlarna inte fick bedriva handel för nära städerna.⁴⁰ I detta sammanhang betonade man dock att landsbygdshandlarnas verksamhet inte innebar export och import av varor och att de därför inte skulle utgöra något direkt hot mot städernas köpmän. Slutligen ville man begränsa försäljningen av brännvin och eventuellt också förbjuda försäljningen av utländska väverivaror eftersom detta skulle öka konkurrensen för inhemskt producerade varor.⁴¹ Att detta argument framfördes är inte förvånande med tanke på den statliga protektionistiska politik som fördes i övrigt, men något oförenligt med att man tidigare i skrivelsen uttryckt en positiv syn på ökade möjligheter att köpa billigare kläder.

Vilket beslut som till slut fattades utifrån Kommerskollegiums förslag är något oklart, men skrivelser och protokoll visar att de regler som fanns i förslaget omgående började tillämpas. Ansökningar som kom in till Kollegiet och Kunglig Majestät behandlades ofta positivt och med tiden verkar en praxis ha vuxit fram. Ett tydligt exempel på detta finns från Gävleborgs län. I motsats till flertalet andra landshövdingsrapporter från 1832 saknas en lista över på landet bosatta handlare i Gävleborgs län, men i Kommerskollegiums sammanställning (se tabell 1) finns ändå en handlare bosatt på landsbygden i länet angiven. Personen ifråga hade, enligt skrivelsen, ansökt om tillstånd hos Kunglig Majestät den 29 juni 1833 det vill säga efter att landshövdingen skickat in sin rapport. Den återgivna texten av det tillstånd som handlaren Abraham Högströmer erhöll är intressant. Högströmer fick rätt att ”i Ofvansjö socken drifva handel med de för allmogen behöflige köpmannavaror, dock med uttryckeligt vilkor att dertill ej må hänföras utländske väveri-tillverkningar.”⁴² Detta stämmer mycket bra in på Kommerskollegiums förslag. Man ville förhindra försäljning av utländska tyger, men i övrigt tillåta försäljning av olika slags köpvaror och inte begränsa handeln till enbart ett mindre sortiment varor.

Utifrån ovanstående kan vi konstatera att stadshandlarnas handelsmöjligheter totalt sett vidgades genom framväxten av en praxis kring kontingenthandel, vilket i sin tur både utgjorde en möjlighet för och ett hot mot stadshandeln. Möjligheten bestod i att den som ville kunde söka tillstånd att driva kontingenthandel på landsbygden. Handeln bör både ha kunnat utgöra en enskild handlares hela handelsrörelse, men också ha ingått i en större verksamhet som

³⁹ Utgående skrivelser till Kungl. Majt. 15 november 1833, Kommerskollegiums arkiv, RA.

⁴⁰ Det fastställdes senare att avståndet måste uppgå till 3 mil och denna regel fanns sedan kvar till 1864-års reform. En mil år 1846 motsvarade ca 10,7 km.

⁴¹ Utgående skrivelser till Kungl. Majt. 15 november 1833, Kommerskollegiums arkiv, RA.

⁴² Utgående skrivelser till Kungl. Majt. 15 november 1833, Kommerskollegiums arkiv, RA. Ofvansjö ligger i Gästrikland, d.v.s. inte i undersökningsområdet.

omfattade såväl stad som landsbygd. Hotet bestod i sin tur av att de som bedrev kontingenthandel kom närmare den så viktiga landsbygdsmarknaden än de traditionella stadsköpmännen, vilket därmed utgjorde en konkurrensfördel för de förra. Den viktigaste slutsatsen är dock att samtidigt som det blev allt viktigare för stadsköpmännen att närvara på landsbygden så ökade också deras möjligheter att bedriva fast handel på landsbygden.

Brukshandeln – en tidig form av fast handel på landsbygden

Innan vi går in på förekomsten av fast handel på Hälsinglands landsbygd ska vi titta närmare på vad lagstiftningen föreskrev om brukens handelsbodar. Dessa handelsplatser utgjorde på vissa platser ett tidigt exempel på en fast handelsverksamhet på landsbygden. Bakgrunden till bruksmagasinens tillkomst var att staten, för vilken gruv- och bruksnäringen var en mycket viktig inkomstkälla, ville säkerställa personalens behov av livsmedel och andra förnödenheter. År 1662 fick ägarna till bruken i Bergslagen rätt att handla med vissa specificerade varor (spannmål, smör, ost, kött, fläsk, strömming, ved, kol, hö, halm) och år 1700 fick de också rätt att sälja salt, fisk och vissa textilier.⁴³ Dessa rättigheter kom därefter att spridas till andra områden. Brukshandelns handelsrättigheter var inte okontroversiella och enligt klagomål från närliggande småstäder förekom det att bruksägarna bedrev handel med andra varor än de tillåtna och att de sålde varor till andra delar av befolkningen än de som arbetade åt bruket. Klagomålen ledde till nya bestämmelser om brukspatronernas handelsverksamhet som dock i sin helhet gynnade brukshandeln framför småborgarna. Detta har i tidigare forskning setts som en del i att statsmakterna vilja att gynna bergshanteringen.⁴⁴ Meningarna om huruvida brukshandeln konkurrerade med stadshandeln går dock delvis isär då tidigare forskning också hävdar att det inte verkar som om bruken bedrev handel för att den skulle vara en viktig inkomstkälla utan att man var nöjd med om den kunde bära sina egna kostnader.⁴⁵ Huruvida bruken i Hälsingland agerade utifrån ett kommersiellt syfte och till exempel sålde andra varor än de tillåtna är okänt. Däremot vet vi att en viktig aspekt på landsbygdsbefolkningens arbete åt bruken var möjligheterna att göra uttag av varor från bruksmagasinen.⁴⁶ Enligt Rosemarie Fiebranz verkar det som om de flesta som arbetade åt bruken gjorde omfattande uttag av varor från bruksmagasinet trots att det också fanns möjligheter att få kontant betalning. Genom att befolkningen kunde få ersättning för till exempel väghållning eller skogsarrende så förekom det också att de gjorde uttag även under år då de inte utförde något direkt arbete knutet till bruket.⁴⁷ I vilken utsträckning det fanns möjlighet för vem som helst att handla i brukshandeln är oklart.

Enligt Fiebranz's studie gjorde befolkningen främst uttag av traditionella varor såsom spik, spannmål, tobak och saltfisk. En tydlig koppling finns också till linets betydelse i Hälsingland då det var vanligt att man gjorde uttag av linfrö från bruksmagasinet och det finns även exempel på att bönder sålde linfrö till bruket.⁴⁸ Däremot finns inga exempel på att det bedrevs någon handel med linnevaror i bruksmagasinen, men detta kan inte uteslutas. Slutsatsen blir att bruken måste betraktas som en inte oviktig handelsaktör i de socknar där det fanns bruk och befolkningen hade möjlighet att på olika sätt arbeta och därmed få ersättning från brukens handelsbodar. På så sätt kan brukshandeln i dessa områden åtminstone delvis ha utgjort en konkurrent till stadshandlarnas verksamhet.⁴⁹ Efter år 1846 kom brukshandeln att

⁴³ Lindström, H., (1923), s. 10.

⁴⁴ Lundbäck, B-M. (1982), s. 49.

⁴⁵ Larsson, (1986) ss.97-103. Se även Petersson, C. (2001) s. 35.

⁴⁶ För mer om bruksarbetarnas uttag i bruksmagasin och brukshandel, se Essemyr, M. (1989), främst kap.4; Rydén, G. (1990), s. 226 ff.

⁴⁷ Fiebranz, R., (2002), s. 215-216; Jonsson, I., (1994), s. 80.

⁴⁸ Fiebranz, R. (2002), s. 215-216; Jonsson, I. (1994), s. 80.

⁴⁹ För en kommentar om brukens inrikeshandel i förhållande till stadsköpmännen, se Nyström, M. (1982), s.360, not 143.

jämställas med övrig handel och de förlorade sin privilegierade ställning. I tidigare forskning finns exempel på att brukens handelsbodas kom att arrenderas ut till privata handlare.⁵⁰ Detta är intressant då detta kan ha utgjort en möjlighet för enskilda personer att snabbt etablera sig som handlare på landsbygden med en redan befintlig kundkrets.

Stadshandlarnas kritik – ett tecken på ökad konkurrens?

Bondehandeln hade som tidigare visats en lång historia i Hälsingland och kritik mot den traditionella rätten för bönderna att sälja sina egna varor är inte så vanligt förekommande i skrivelser till och från olika myndigheter. Kritiken från stadshandlarna blir betydligt mer omfattande i och med reformerna kring sekelskiftet 1800 vilka ökade möjligheterna att bedriva handel på landsbygden. Vid en genomgång av landshövdingens femårsberättelser under perioden 1800-1846 framkommer kritik mot lanthandeln, men också mer konkreta uppgifter om att handel med viktualievaror med mera förekom efter det att lagreformerna genomförts. I 1823-1827 års rapport beskriver landshövdingen hur handlarnas välbefinnande minskade i Söderhamn samt hur detta anses bero både på dåliga konjunktioner och på intrång av lanthandlare.⁵¹ I femårsberättelsen för åren 1827-1831 lyfter landshövdingen fram lagstiftningen och skriver att det bedrevs handel med säd och viktualievaror på landsbygden i ”överenskommelse med kungl. beslut 1790 och 1815”.⁵² Vidare beskriver landshövdingen hur det inom handeln med kram- och specerivaror klagas över dålig avsättning i Hudiksvall. Den tröga avsättningen anses bero dels på konkurrens från gårdfarihandlande västgötar, dels på ett ”öfverflödigt antal å landet antagne viktualiehandlare”.⁵³ I rapporten för åren 1843-1847 uppmärksammas också 1846 års reform och vad den inneburit. Enligt landshövdingen ”idkas i enlighet med 1846 års Handelsreform handel i socknarna av icke mindre än 45 bosatta handlare”.⁵⁴ Av rapporten framgår inte om reformen inneburit en snabb framväxt av fasta handlare eller om dessa redan tidigare bedrivit handel. Då rapporten skrevs hade det dock bara gått ett år sedan reformen genomförts och det troliga är att det funnits handelsbodas redan tidigare. Sammanfattningsvis tyder landshövdingens rapporter på att det förekom viktualiehandlare som var verksamma på Hälsinglands landsbygd. Vad beträffar i vilken utsträckning fast handel med andra varor verkligen förekom ute i socknarna och om den i så fall var laglig är mer osäkert.

Som framkommit ovan finns det få sammanställningar av antalet handlare med en mer eller mindre fast verksamhet på landsbygden under 1800-talets första hälft. I den statistik som den samtida statliga Tabellkommissionen förde över förekomsten av olika yrken finns ingen särskild rubrik för handlare på landsbygden. Däremot finns en rubrik som kallas ”utflyttade borgare på landet”, som dock inte ingick i den blankett där antalet handlare skulle redovisas utan tillhörde en restgrupp i statistiken. Vilka personer som ingick här är därför mycket osäkert. Var dessa personer var bosatta samt om de överhuvudtaget bedrev handelsverksamhet och i så fall vilken typ av handel är inte möjligt att utläsa ur materialet.⁵⁵ I övrigt finns endast Kommerskollegiums rapport från år 1832, vilken behandlats ovan. Förutom de orsaker att ifrågasätta rapportens riktighet som tidigare nämnts finns det ytterligare en. Om rapporten stämmer borde inte problemet med landsköp ha varit så stort att det motiverade de klagomål från städernas köpmän som bland annat framförs i den rapport

⁵⁰ Petersson, C. (2001), s. 35.

⁵¹ Landshövdingen i Gävleborgs län femårsberättelser 1823-1827.

⁵² Landshövdingen i Gävleborgs län femårsberättelser 1827-1831.

⁵³ Landshövdingen i Gävleborgs län femårsberättelser 1827-1831.

⁵⁴ Landshövdingen i Gävleborgs län femårsberättelser 1843-1847.

⁵⁵ Fritzell, Y. (1976), s.196-197. Enligt de uppgifter som finns här var antalet utflyttade borgare på landet i Gävleborgs län under denna rubrik fyra år 1830.

som Gävleborgs landshövding sände in år 1832. Landshövdingen skriver till kommerskollegium att det ”måste medgifvas att skäl till denne klagan förfinnes... eftersom handlare som sålt varor enligt regeln för viktualiehandeln också vid tillfällen av åklagaren uppmärksammas ha sålt även andra varor såsom tobak, snus, specierier m.m.”⁵⁶ Att landshövdingen var kritisk till att tillåta landsköp framgår av att han ansåg att städerna skulle förlora sin roll som handelscentra och att lyxkonsumtionen skulle öka då lanthandeln ”...bland allmogen ofta alstrar inbillade, förut icke kända behov...”⁵⁷

Motståndet mot det som ansågs som lyxkonsumtion och viljan att försvara städernas monopol innebär att skrivelser som behandlar förekomsten av landsköp måste tolkas försiktigt, men det går heller inte att bortse från dem i detta sammanhang. Förutom landshövdingens rapport finns flera exempel på protestskrivelser från framför allt städernas borgare som tar upp förekomsten av fasta handelsbodas på Hälsinglands landsbygd redan före reformen år 1846. Det kanske tydligaste exemplet på detta är den skrivelse som Handelssocieteten i Söderhamn sände till landshövdingensämbetet år 1845. Då stadshandlarna naturligtvis ville försvara sina egna intressen finns det en risk att de överdrev konkurrensen från lanthandeln. Att lanthandel förekom borde dock vara relativt klart och det är intressant att stadshandlarna påtalade att myndigheterna bortsåg från den rådande lagstiftningen. ”En annan och nu mera med gårdfarihandeln jämnad omständighet, som på det högsta undertrycker handeln och livligheten i vår stad, är den visserligen från forntiden till namnet kända men nu utan hejd tilltagande lanthandeln. I flere socknar inom norra Hälsingland finnes ordentligt inrättade krambodas, och ingen by finnes snart sagt, där köpmannavaror icke hållas fäl. ... De ännu i behåll varande författningar, som skilja emellan stads och lantmannas näringar, vore väl med sine brister ändock tillräcklig att skydda städernas borgerskap från allt intrång av art och beskaffenhet som de här ovan uppräknade, därest de någonsin tillämpades. Nu däremot få de angivne förhållanderne opåtalat passera mitt under vederbörande landsfiskals och länsmans ögon.”⁵⁸ Även om stadshandlarna talade i egen sak kan deras inlägg inte avfärdas. Med tanke på oklarheterna i lagstiftningen och den diskussion som kommerskollegium förde, vilket behandlats tidigare, är det inte alls orimligt att den reella situationen liknade den som redovisas i stadshandlarnas skrivelse.

Landsbygdens spannmåls- och viktualiehandlare

Som framkommit ovan var det handeln med spannmål och potatis som först släpptes fri vilket möjliggjorde att man från och med år 1780 kunde bedriva handel med dessa varor på landsbygden. Trettiofem år senare, år 1815, utökades rättigheterna till att också omfatta viktualiehandel. Lagstiftningen gällde generellt över hela landet och några specifika krav var inte knutna till dessa rättigheter. Handlare som bedrev spannmåls- och viktualiehandel bör därför kunna sökas redan i början av 1800-talet. I registren över bevarade bouppteckningar, konkurser och respass från åren 1800-1846 har åtta personer med titeln spannmåls- och/eller viktualiehandlare påträffats. Handlarna var bosatta i sju olika socknar vilka alla ligger i Hälsinglands inland det vill säga långt ifrån kusten och de två städerna Hudiksvall och Söderhamn.⁵⁹ Detta skulle kunna tyda på att benägenheten att etablera handelsverksamhet på landsbygden var större i områden där avståndet till stadshandlarna och deras utbud var längre. I källmaterialet finns ett exempel som visar hur en handlare, i alla fall i sin offentliga

⁵⁶ Utgående skrivelser till Kungl. Majt. 15 november 1833, Kommerskollegiums arkiv, RA.

⁵⁷ Utgående skrivelser till Kungl. Majt. 15 november 1833, Kommerskollegiums arkiv, RA.

⁵⁸ Ejdestam, J. (1965), s. 134. Sockenstämmoprotokollet var då i privat ägo.

⁵⁹ De sju socknarna är Bjuråker (där två handlare förekommer i materialet), Delsbo, Ljusdal, Bollnäs, Älfta, Ovanåker och Hanebo. En reservation för slutsatsen är naturligtvis de brister i källmaterialet som tidigare påpekats och som kan innebära att det fanns ytterligare verkamma spannmåls- och viktualiehandlare.

titulering, utvidgade sin handel då lagstiftningen förändrades år 1815 och viktualiehandeln släpptes fri. Lars Fahlander, bosatt i byn Vi i Delsbo socken, var verksam som handlare åtminstone under åren 1813-1827. Under de första åren benämns Fahlander spannmålshandlare medan han därefter titulerades spannmåls- och viktualiehandlare.⁶⁰ I källmaterialens tituleringar finns dock tecken på att det inte var självklart hur man titulerade dessa personer då två av de övriga omväxlande titulerades handlare respektive viktualiehandlare.

Utifrån det använda källmaterialet går det att konstatera att samtliga påträffade spannmåls- och viktualiehandlare hade en verksamhet som innebar handelsresor utanför det egna närområdet. Av respassen framgår att både viktualiehandlaren i Ovanåkers socken, Daniel Trolin, och Per Haglund, Bjuråkers socken, reste till Stockholm under flera år.⁶¹ I samma socken som Haglund fanns också viktualiehandlare Fredrik Ertman Wikholm som i sin tur reste till Uppland.⁶² Lars Lindström i Hanebo socken reste för att sälja lantmannavaror till "flera inrikes orter" under hela 1830-talet. Lindström sökte pass för perioder på mellan 6 månader och ett år, men det är osäkert om detta innebar att han var borta så länge eller om han genomförde flera resor under året och därför sökte pass för en längre tid.⁶³ Av uppgifterna från år 1829 framgår dock att han reste till Stockholm tre gånger under detta år.⁶⁴ Enligt passjournaluppgifterna skulle både Haglund och Lindström sälja lantmannaprodukter under sina resor. Även redan nämnda viktualiehandlare Fahlander reste en eller ett par gånger per år till bland annat Stockholm och Falun.⁶⁵ På grund av respassens utformning framgår enbart uppgifter om att handlarna skulle sälja lantmannavaror under sina resor och inget om vilka varor de eventuellt köpte med sig hem. Som kommer att framgå nedan tyder dock uppgifterna från andra källmaterial på att handelsresorna också användes för inköp av varor.

Förutom ovanstående viktualiehandlare fanns också Per Dalbom i Ljusdals socken, P.O. Iggsten bosatt i Säversta, Bollnäs och Anders Modin i Alfta socken.⁶⁶ Dalboms och Modins handelskontakter har delvis kunnat kartläggas genom deras bouppteckningar från år 1820 respektive 1845.⁶⁷ Här framkommer att Modin vid sin död hade skulder till fem olika fabriker bosatta i Stockholm, Ulricehamn, Gävle och Uppsala. Vidare hade han skulder till tre handlare i Ulricehamn, två i Söderhamn, en i Kopparbergs län och en i Stockholm samt även till viktualiehandlaren Trolin i grannsocknen Ovanåker. Skulderna tyder på att Modin inte enbart ägnade sig åt handel med spannmål och viktualievaror utan också sålde andra typer av varor. I bouppteckningen finns inget specificerat varulager angivet, men bland den lösa egendomen finns större kvantiteter av olika köpvaror angivna. Bland dessa varor kan ett parti läder, snus, knappar, lakrits, kammar och fem lådor raktvål nämnas.⁶⁸

I Dalboms bouppteckning från år 1820 framgår genom förekomsten av skulder till en fabrikör och en kryddkramhandlare i Stockholm samt en handlare i Borås respektive Hudiksvall, att även han hade handelskontakter utanför regionen och att verksamheten troligen omfattade även andra varor än spannmål och viktualievaror. Av bouppteckningen framgår det också tydligt att det funnits en handelsbod med handelsvaror för ett

⁶⁰ Personregister till passjournaler år 1813-1827, Gävleborgs läns landskansli, HLA.

⁶¹ Personregister till passjournaler 1832, 1833, 1834, 1840, Gävleborgs läns landskansli, HLA. Haglund har i ett sammanhang titeln lantbrukare vilket kan antyda att handeln under perioder utgjorde en bisyssla. Haglunds bouppteckning finns bevarad, men där finns inga uppgifter om hans handelsverksamhet.

⁶² Personregister till passjournaler 1830, Gävleborgs läns landskansli, HLA.

⁶³ Personregister till passjournaler 1830-1842, Gävleborgs läns landskansli, HLA.

⁶⁴ Personregister till passjournaler 1829, Gävleborgs läns landskansli, HLA.

⁶⁵ Personregister till passjournaler 1813-1822, Gävleborgs läns landskansli, HLA.

⁶⁶ Bouppteckning Fll:19 nr. 22 från år 1845, Alfta tingslag, Häradsrättsarkiv, HLA och bouppteckning Fll:9 nr.153 från år 1820, Ljusdals tingslag, Häradsrättsarkiv, HLA.

⁶⁷ Bouppteckning Fll:19 nr. 22 från år 1845, Alfta tingslag, Häradsrättsarkiv, HLA och bouppteckning Fll:9 nr. 153 från år 1820, Ljusdals tingslag, Häradsrättsarkiv, HLA.

⁶⁸ Bouppteckning Fll:19 nr. 22 från år 1845, Alfta tingslag, Häradsrättsarkiv, HLA.

sammanräknat värde av 455 Riksdaler, men tyvärr finns inga uppgifter om vilka typer av varor som fanns där.⁶⁹ I övrigt verkar det som om både Modin och Dalbom köpte in spannmål på relativt nära håll då båda hade skulder till var sitt spannmålsmagasin.⁷⁰

Ovanstående genomgång har visat att det förekom spannmåls- och viktualiehandlare bosatta på landsbygden i Hälsingland från 1800-talets början. Av uppgifterna om handlarna framgår att åtminstone några av dem även bedrev handel med olika slags köpmannavaror samt att deras handelsverksamhet kunde ha en relativt fast form då åtminstone Dalboms verksamhet karaktäriserades som en handelsbod av de personer som uppförde dennes bouppteckning. Intressant är också att uppgifterna om Per Dalboms handelsbod är från år 1820, det vill säga före den praxis som växte fram under 1830-talet och som var mer generös vad beträffar möjligheten att bedriva fast handel med ett bredare sortiment. Om handlaren bedrev en olaglig handel eller om han fått tillstånd att sälja även andra varor går dock inte att säga.

Glas- porslins- och smideshandlare

Genom 1822 års lagstiftning blev det, som framkommit ovan, tillåtet att handla med glas, porslin och smide på landsbygden. I tidigare forskning finns mycket litet skrivet om förekomsten av personer som bedrev denna typ av handel och i den här undersökningen har endast två personer påträffats som uppges ha varit bosatta i någon av Hälsinglands socknar och med en titel som tyder på att de bedrev en sådan handelsverksamhet.⁷¹ En av dem, Olof Korpgård, var smideshandlare och enligt uppgifterna bosatt i Järvsö socken. Några fler uppgifter om Korpgårds verksamhet än att han och hans hustru genomförde några resor till Eskilstuna under åren 1813-1814 finns inte, men noteringen visar på förekomsten av sådana handlare före lagstiftningens genomförande.⁷² Vidare finns uppgifter från år 1825 om en glashandlare och hovslagare från Enångers socken. Även här är uppgifterna knapphändiga, men det verkar som om han haft svårt att försörja sig eftersom han ansökt om respass för att få tillfälle att söka arbete tillsammans med hustru och barn.⁷³ Även om det finns en stor osäkerhet kring hur många personer som bedrev handel med glas, porslin och smide på landsbygden är det rimligt att anta att antalet var relativt litet. I jämförelse med spannmål och viktualievaror var efterfrågan ännu begränsad och behovet kunde därmed troligen tillgodoses genom stadshandlarna och landsbygdsbefolkningens egna handelsresor. Vad beträffar smide så ombesörjdes troligen behovet av sådana produkter till stor del av lokala hantverkare och bondehushållens egen produktion.

Fasta handelsbodar med varierande sortiment

I början av detta paper behandlades företeelsen med kontingentborgare, vilket innebar att stadshandlare, kunde få tillstånd att bedriva fast handel på landsbygden. Enligt den utredning som kommerskollegium gjorde år 1833 fanns det vid denna tidpunkt inte någon så kallad kontingenthandlare i Hälsingland och inte heller förekommer denna titel i någon av de register

⁶⁹ Bouppteckning Fll:9 nr. 153 från år 1820, Ljusdals tingslag, Häradsrättsarkiv, HLA. Enligt uppgifterna i bouppteckningen finns också diverse små fordringar enligt upprättad lista, men dessa har inte tagits upp i själva bouppteckningen.

⁷⁰ Bouppteckning Fll:19 nr. 22 från år 1845, Alfsta tingslag, Häradsrättsarkiv, HLA och bouppteckning Fll:9 nr. 153 från år 1820, Ljusdals tingslag, Häradsrättsarkiv, HLA.

⁷¹ Se till exempel Söderlind, T., (1988), s. 21.

⁷² Personregister till passjournaler 1813-1815, Gävleborgs läns landskansli, HLA.

⁷³ Personregister till passjournaler 1823-1829, Gävleborgs läns landskansli, HLA.

som undersökts här.⁷⁴ Vid en genomgång av lokalhistorisk litteratur framgår dock att det tio år senare fanns åtminstone en person som benämndes kontingenthandlare i samtida källor.⁷⁵ Denna person är samma Lindström i Hanebo socken som behandlats i avsnittet om spannmåls och viktualiehandlare och som i respassregistren benämns både som handlande och viktualiehandlare. Därmed är det troligt att Lindström verksamhet hade en mer fast karaktär och att hans legitimitet som fast handlare på landsbygden kan ha utgjorts av hans status som kontingentborgare.

Det sockenstämmoprotokoll från år 1843 där Lindström förekommer säger mer om förekomsten av handlare i Hanebo socken. Enligt protokollet fanns det detta år tre handlare i socknen. Uppgifterna förekommer i samband med att ytterligare en person, handelsbiträdet Olof Hanberg från Gävle, lämnat in en ansökan om att få öppna en fjärde handelsbod. Hanbergs ansökan bifölls ”I anseende till att han vore född i socknen, och hans förfäder varit organister, och klockare härstädes och därunder tillvunnit sig bevågenhet”.⁷⁶ Av protokollet framgår dock att man var något tveksam till att antalet handlare ökade, särskilt med tanke på det korta avståndet in till Söderhamns stad. Ordförande har anmärkt att ”beslutet icke torde bli varken Hanberg eller församlingen till belåtnad, enär kontingenthandlanden Lars Lindström, fru Blombergsson och bokhållare på Kilafors bruk redan kontribuerade för handel med för allmogen nödiga varor, och att socknen var belägen endast 3 ½ mil från stad. Skulle så tillståndet missbrukas, så att överflödsvaror och lyxartiklar komme att tillhandahållas, så vore bifallet obetänkt”.⁷⁷ I detta uttalande instämde också brukspatron C.A. Rettig och kronolänsman A.G. Blombergsson.⁷⁸ Innehållet i sockenstämmoprotokollet är intressant på många sätt. För det första visar det att Hanebo socken, som år 1840 hade 2696 invånare, vilket gör den till en mellanstor socken i Hälsingland, hade flera fasta handelsbodar under 1840-talets början.⁷⁹ För det andra framgår det att sockenstämman ansågs ha beslutanderätt i frågor rörande handlares etablering på landsbyggen, vilket i så fall innebär att kommerskollegium hade delegerat ut detta ansvar då det i den tidigare sammanställningen av hur lagstiftningen utvecklades framkom att ansökan skulle ske till Kunglig Majestät. För det tredje är det tydligt att sockenstämman, i likhet med kommerskollegium, ansåg att det geografiska avståndet till närmaste stad samt en eventuell risk för lyxkonsumtion var viktiga faktorer i samband med beslutsfattandet om handelsbodars etablering. Slutligen framgår det att även kvinnor kunde vara verksamma som handlare på landsbygden även om det är oklart vilken typ av handlare fru Blombergssons var. Kanske underlättades hennes situation av att hon troligen var släkt med nämnda kronolänsman.⁸⁰

Även från andra socknar finns exempel på att sockenstämmorna hade ett avgörande inflytande på besluten om att öppna handelsbodar och vilka argument som anfördes för och emot detta. Från Alfta socken finns uppgifter om att sockenstämman år 1842 inte beviljade Carl Magnus Flacks ansökan om att få öppna en handelsbod på grund av att avståndet till Söderhamn bara var 6 mil. Detta utgör därmed ännu ett exempel på de styrandes vilja att skydda stadshandlarnas handelsmonopol.⁸¹ I ett sockenstämmoprotokoll från Järvsö socken, daterat 1832, framgår att Kungl. Befallningshavare bett om ett yttrande från stämman

⁷⁴ Den person i Gävleborgs län som tidigare nämnts var hemmahörande i Gästrikland.

⁷⁵ Humble, N.C. (1983), s. 326-327.

⁷⁵ Humble, N.C. (1983), s. 326-327.

⁷⁶ Humble, N.C. (1983), s. 326-327.

⁷⁷ Humble, N.C. (1983), s. 326-327.

⁷⁸ Humble, N.C. (1983), s. 326-327.

⁷⁹ www.karna.ddb.umu.se/servlet/se.umu.ddb.program.folknet.FolkNet 2007-04-19. I Hanebo socken låg under perioden Kilafors bruk som var ett av områdets största., vilket förklarar förekomsten av en handelsbod vars innehavare var bokhållare på bruket.

⁸⁰ Humble, N.C. (1983), s. 326-327.

⁸¹ Ohlsson, J. (1965), s. 16.

angående en ansökan om handelsrättigheter som inlämnades hos Höga landshövdingens ämbetet av handelsbetjanten Anders Delin i Hudiksvall. Sockenstämman avlog ansökan och ansåg att "ett handelsetablisement härstädes alldeles obehövt, helst sockenmännen själva eller genom andra hämta sina förnödenheter från närmaste köpstäder samt herrar handlande därstädes med beredvillighet hitsända de varor vilka rekvireras".⁸² Deltagarna i sockenstämman försvarade därmed stadshandlarnas monopol på handeln samtidigt som det framgår att sockenborna inte behövde åka in till staden för att köpa varor utan att stadshandlarna skickade ut varor till landsbygden löpande under året och inte bara under marknadsdagar. I samma sockenstämmoprotokoll framgår vidare att man befarade att ett handelställe "...förr eller senare kunde urarta till ett samlingsställe för ungdom och andra personer, där de under sken av handelsfrihet skulle med dagdriveri, fyller och andra oordningar förstöra sin tid..."⁸³ Den sökande, Anders Delin, fick senare, år 1835, burskap i Hudiksvall och var verksam som handlare där.⁸⁴ Sockenstämman i Järvsö godkände sju år senare, år 1839, att en handelsbod öppnades. Ansökan lämnades in av glasmästaren Sven Olof Hultman som kommit från Hudiksvall för att arbeta med fönstren i kyrkan och gällde en begäran att få öppna handel i egen gård i Stene. Hultman hade inte burskap som handlare i Hudiksvall och det är därför troligt att han fick öppna handelsbod utan att vara kontingentborgare.⁸⁵ Under de närmaste årtiondena tillkommer sedan flera öppna handelsbodar i samma socken.⁸⁶

Från andra socknar finns tecken på att beviljandet av handelsbodar också kan ha haft mer personliga orsaker. I Bollnäs socken ansökte inspektör Forsell år 1846 om att öppna handel på sin egendom i Bollnäs, men han fick avslag på grund av att han var nyinflyttad. Enligt uppgift var gästgivaren Per Larsson den första handelsmannen i socknen, men det är oklart vilket år verksamheten startade.⁸⁷

Det äldsta funna exemplet på en fast lanthandel i Hälsingland beskrivs i en domboksförteckning från ett ting i Delsbo år 1790. Här framgår att drängen Jöns Persson i Mora, Delsbo socken, idkat lanthandel och att befallningsmannen B.I. Ödman beslagtagit hökarbodens varulager på grund av att Persson använt ett okränt besman. Av förteckningen över beslagtagna varor framgår att Persson sålt allt från kryddor, tobak, vetemjöl till svavel och vax. Vidare fanns också linneväv i lagret. Detta innebar troligen att handlaren antingen köpt upp linneväv eller fått detta som betalning för köpta varor. De beslagtagna varorna dömdes förverkade och skulle, enligt förteckningen, säljas på öppen auktion.⁸⁸ I förteckningen finns det inga andra tecken på att hökarboden skulle ha ansetts vara otillåten. Med tanke på årtalet och de varor som fanns i varulagret är detta ett tydligt fall där den rådande lagstiftningen inte följts. Ännu mer intressant är exemplet med tanke på att försäljningen blev utsatt för myndigheternas kontroll och att grunden till detta inte vara själva försäljningen i sig utan användningen av ett felaktigt viktmått. Det faktum att det var en dräng som förestod boden väcker flera frågor. Arbetade han åt någon annan eller hur kunde en dräng ha ekonomiska resurser att lägga grunden till bodförsäljning med varulager med mera. En

⁸² Ejdestam, J. (1965), s. 133.

⁸³ Ejdestam, J., (1965), s. 133.

⁸⁴ Delin finns med i Hudiksvalls stads borgarmatrikel och är även dokumenterad genom bevarad konkursakt och bouppteckning. Bouppteckningar och konkursakter, Hudiksvalls stadsarkiv, HLA.

⁸⁵ Björklund, B., (1962), s. 42

⁸⁶ Björklund, B., (1962), s. 42ff.

⁸⁷ Det finns två exempel från Bollnäs där det är svårt att fastslå om personerna bedrev fast handel eller om de var kringresande försäljare. Olov Olsson, handlande från Finnfors i Bollnäs socken reste med sin son till Stockholm år 1801. Vilken typ av handlande Olsson var framgår dock inte. Åtminstone från år 1832 fanns en handlare som bodde i heden utanför Bollnäs. Cedervall var inflyttad från Ulricehamn. Under 1840-talets första hälft en bokhandlare vid namn Israel Pettersson bosatt i Ren, Bollnäs. HLA, Gävleborgs läns landskansli, Register till passjournaler 1801; Födelsebok för Bollnäs 1698-1849., renskriven av Sven-Erik Sundqvist.

⁸⁸ Brun, S., (1952), s. 149

tänkbar förklaring är att drängen endast var anställd och att någon annan, eventuellt en handlare från Hudiksvall, ägde boden. Detta skulle i så fall vara ett exempel på att stadshandlarna i Hudiksvall tidigt hade egna fasta handelsplatser ute i socknarna.

Från Delsbo socken finns också senare uppgifter om att en Olof Hedman från Järvsö köpte hemmanet no 8 i Näsbyn för 1330 riksdaler för att bygga och uppsätta handel. Enligt sockenstämmaprotokoll från 1835 utsågs Hedman också genom ett val mellan honom och en annan person (postmästaren Dahlberg) till ny gästgivare. Hedman uppförde en tvåvåningsbyggnad som bland annat innehöll en handelsbod som togs i bruk omedelbart efter att den var klar. De skrymmande varorna förvarades i ett tre våningar högt varumagasin.⁸⁹ Från Forsa socken finns uppgifter om en handlare Forsberg i en konkursakt från år 1840. Av konkursakten framgår att Forsberg förmodligen själv köpte in varor utifrån för att sälja i handelsboden. Han hade skulder till sex personer i Gävle, tre personer i Stockholm respektive Hudiksvall och till två i Ulricehamn, vilka antagligen var olika varuleverantörer. Vidare hade Forsberg skulder till några bönder bosatta i Ljusdal och närliggande socknar, samt till två bönder i Jämtland. Skulderna skulle kunna ha uppstått i samband med att Forsberg köpt till exempel linnevaror eller andra produkter eller genom att handelsmannen lånat pengar av dessa bönder.⁹⁰ Handlande Forsberg nämns också i en beskrivning av gästgiverier i Forsa. Enligt denna bedrev en gästgivare vid namn Broman sin rörelse i sin gård i Hamre, inte långt ifrån handlande Forsberg.⁹¹

Förutom ovanstående exempel, som i de flesta fall troligen berör handelsbodar med ett bredare sortiment, finns också exempel på förekomsten av bodar med ett mer begränsat sortiment. Enligt tidigare forskning förekom det vid ett flertal tillfällen under 1820-talet att Kunglig Majestät fick in ansökningar som gällde önsknings om att utan burskap få idka handel med vissa nödvändighetsvaror såsom specier, snus och tobak med mera. Dessa ansökningar ska dock så gott som alltid ha blivit avslagna.⁹² Från Hälsingland finns både ett exempel som samstämmer med detta, men också ett som visar på motsatsen. I båda fallen verkar det som om det var sockenstämman och inte någon högre rättsinstans som tog det avgörande beslutet. År 1821 avslog sockenstämman i Järvsö socken en ansökan om att få öppna tobakshandel.⁹³ Ett år senare anhöll före detta fanjunkaren Rahm, bosatt på Rehn i Bollnäs socken, om att få sälja snus och tobak. Detta godkändes av stämman som också påpekade att de hoppades på att få dessa nödvändighetsvaror till ett bättre pris och kvalitet än i Söderhamns stad.⁹⁴ I det senare fallet framgår det att de som beslutade ansåg att tobaken var en nödvändighetsvara och att detta motiverade att försäljning skulle få ske.

Genom de exempel som beskrivits ovan framgår att det förekom fasta handelsbodar på landsbygden i Hälsingland redan före 1846 års näringslivsreform. Som tidigare påpekats verkar dock den rättsliga grunden för handlarnas verksamhet ha varit oklar. Flera av handelsbodarna etablerades visserligen först i samband med att ansökningar beviljats av i första hand respektive sockenstämman, men på vilken grund de fattade sina beslut på är något oklart. Argumenten för och emot en etablering varierar och utgörs ibland av mer personliga skäl såsom om personen var välkänd på orten. I flera fall finns tydliga likheter med den diskussion som fördes kring lagstiftningens utformning i bland annat kommerskollegiet.

⁸⁹ Hillgren, B. (1940) s. 6 ff. Det finns en utförlig beskrivning av gården, bouppteckning med mera. Handelsboden finns också beskriven i brandförsäkringshandlingar från 1849 och 1853.

⁹⁰ Konkursakter FIII, Ljusdals tingslags, Häradsrättsarkiv, HLA.

⁹¹ Lindh, H. (1978), s. 180.

⁹² Lindström, H. (1923), s. 227.

⁹³ Björklund, B. (1962), s. 25

⁹⁴ Blomberg, J.E. (1958), s. 389. Uppgifterna bygger på sockenstämmaprotokoll. Rahm finns också angiven som handlare i Födelsebok för Bollnäs 1698-1849. Rahms bouppteckning från år 1832 finns också bevarad, men här framkommer inget om att Rahm bedrev handel.

Bland dessa argument förekommer bland annat risken för att den fasta handeln skulle leda till lyxkonsumtion bland befolkningen, men kanske framför allt att den skulle utsätta andra handlare för konkurrens. Oavsett argumenten visar exemplen att sockenstämman hade en central roll i samband med beslutsfattandet om handlares etablering på landsbygden. Detta innebär i sin tur att lokala skillnader kan ha uppstått.

Stadshandlare och landsbygdshandlare i samarbete

Avslutningsvis ska vi studera några personer som utgör ytterligare exempel på den mångfald av handelsaktörer som var involverad i varudistributionen till och från landsbygden under den aktuella tidsperioden. Här betonas framför allt det samarbete som förekom mellan olika handelsaktörer som agerade i städerna respektive på landsbygden.

En av Hudiksvalls medelstora köpmän under 1830-talet var handlaren Lars Petter Dahlbom. Han bedrev såsom många andra Hudiksvallshandlare en geografiskt utbredd handel som dels omfattande inköp av köpvaror i Stockholm och andra städer för försäljning i staden och på den omkringliggande landsbygden, dels inköp av linnevaror på landsbygden som sedan såldes vidare, främst till Stockholm. I likhet med många andra köpmän i staden hade Dahlbom bara en handelsbetjänt som var verksam i boden hemma i Hudiksvall, medan han själv tillbringade en stor del av sin tid med att resa runt på olika marknader. Ovan har det bland annat framkommit att det blev lättare för andra personer än städernas köpmän att bedriva handel på landsbygden, vilket i sin tur bör ha inneburit att handlarna ville öka sin närvaro på landsbygden för att därmed kunna konkurrera om att sälja, men också köpa varor från landsbygdsbefolkningen. Då stadshandlarnas rörelser ofta var relativt små och hade ett mycket begränsat antal anställda bör dock detta ha inneburit vissa svårigheter om de inte på olika sätt kunde samarbeta med personer bosatta på landsbygden.

Av Dahlboms handelskontakter på Hälsinglands landsbygd var gästgivare Brolin i den närbelägna socknen Enånger en av de mest betydande.⁹⁵ Brolin var under hela undersökningsperioden verksam som Dahlboms uppköpare av främst tältduk, men också andra linnevaror. Samarbetet innebar att Brolin, mot ekonomisk ersättning, köpte in de kvantiteter som Dahlbom beställde och att han sedan levererade dessa till Hudiksvall för vidare transport till Stockholm.⁹⁶ Detta framgår bland annat i det brev från år 1840 där Dahlbom skriver; ”enligt vårt avtal borde Ni nu hafva börjat eller snart komma att påbörja med tältduk upphandlingar, hvaraf mitt behof i år är...”.⁹⁷ I samband med varubeställningarna sände Hudiksvallshandlaren pengar i förskott, vilket tydliggör att Brolin utförde upphandlingen på direkt uppdrag från Dahlbom.⁹⁸ Samtidigt förekom det dock att gästgivaren försökte sälja olika linnevaror till handlaren, vilka denne inte beställt. Detta, liksom att Dahlbom nämner att Brolin även anlätades av andra uppköpare, tyder på att Brolin bedrev en mer omfattande handel med linnevaror än den som enbart utgjordes av Dahlboms behov. I respassmaterial från tidigare år framgår också att Brolin genomförde handelsresor till Stockholm, Uppsala och Hedemora.⁹⁹ Vidare visar brevkopiematerialet att Brolin köpte såväl

⁹⁵ Som framkom i tabell 8.1 finns 13 brevkopior från Dahlbom till Brolin under undersökningsperioden. Hälsinglands museum, Högberg/Dahlboms arkiv, brevkopieboken 1839-44, brev till Brolin 16/1 1840, 24/1 1840, 12/4 1840, 28/5 1840, 3/4 1841, 30/4 1841, 28/5 1841, 15/10 1841, 8/4 1842, 11/4 1842, okänt datum 1842, 1/5 1844, 20/5 1844. Enånger är en av Hälsinglands kustsocknar och ligger cirka 20 km från Hudiksvalls stad.

⁹⁶ Hälsinglands museum, Högberg/Dahlboms arkiv, brevkopieboken 1839-44, brev till Brolin. Brolins roll som uppköpare av linnevaror åt Dahlbom bekräftas också i ett flertal brev till andra personer där det ofta hänvisas till kontakten i Enånger,

⁹⁷ Hälsinglands museum, Högberg/Dahlboms arkiv, brevkopieboken 1839-44, odaterat brev Brolin 1840.

⁹⁸ Hälsinglands museum, Högberg/Dahlboms arkiv, brevkopieboken 1839-44, brev till Brolin 16/1 1840, 3/4 1841, 8/4 1842.

⁹⁹ Härnösands landsarkiv, personregister till passjournaler 1823-1829.

brännvin och tobak som salt och spannmål av Dahlbom, men då kvantiteterna är oklara går det inte att avgöra om dessa varor skulle användas i gästgiveriverksamheten eller till vidareförsäljning.¹⁰⁰

Vid sidan av Brolin hade Dahlbom en relativt tät kontakt med major Olof Svansson från Ljusdals socken.¹⁰¹ Svansson gjorde inköp av lin och garn på uppdrag av Dahlbom, vilket därmed skiljer denna från Brolin som enbart köpte upp färdiga vävnader.¹⁰² Räkenskaperna visar hur Svansson fick kontanter i förväg för upphandlingen och sedan betalt för arbetet, ”besväret”, med detta.¹⁰³ I brevkorrespondensen framgår tydligt hur inköpen gjordes inför de marknader som Dahlbom skulle besöka under året. Till exempel skriver handlaren den femte januari 1840 ”... att jag nu önskar till marknan hitfå det lin bror för min räkning inköpt”.¹⁰⁴ Den marknad som återopas är Hudiksvalls egen vintermarknad som hölls mellan den 8-13 januari.¹⁰⁵ Senare samma månad skriver Dahlbom återigen till Svansson och diskuterar inköpen inför marknaderna i Uppsala och Sala.

Förutom uppdragen med lin- och garnuppköpen sålde major Svansson salt och strömming i kommission åt Dahlbom för vilket han fick arvode i form av kontanter eller varor.¹⁰⁶ Detta var troligen en bra affär för Dahlbom som bland annat skriver ”Var god och underrätta mig vid tillfälle om jag får sända någon mer strömming eller salt till försäljning”. Vidare framgår det att Dahlbom hyrde en bod av Svansson. Troligen användes denna som varulager, men kanske också i mindre skala som en slags handelsbod där landsbygdsbefolkningen kunde leverera linnevaror samt köpa salt och strömming.

I Dahlboms räkenskaper går det att hitta flera personer från olika socknar som mot ersättning i form av varor eller kontanter hjälpte honom att köpa upp färdiga linnetyger eller garn på landsbygden. Av materialet är det svårt att utläsa i vilka fall inköpen gjordes i samband med en direkt beställning från Dahlbom eller om uppköparna först köpte upp väven och sedan sålde den vidare till Dahlbom eller andra handlare. Flera uppgifter visar dock att det förstnämnda förekom då uppköparna exempelvis kunde få kontanter i förväg.¹⁰⁷ Vidare finns det också uppgifter som visar att de fick betalt för ”besväret med upphandlingen”.¹⁰⁸ Bland de personer som mer regelbundet fungerade som garnuppköpare åt Dahlbom kan spannmålshandlare Fahlander nämnas. Fahlanders roll som spannmålshandlare har diskuterats tidigare i texten och här framgår nu att samma person även agerade garnuppköpare.¹⁰⁹ Fahlander utgör därmed ett exempel på en person som bedrev en egen handelsverksamhet, men också samarbetade med en stadshandlare. Då de två köpmännen delvis var konkurrenter måste de ändå ha betraktat ett samarbete som något som kunde gynna deras respektive verksamheter. Denna samverkan utgör ytterligare ett exempel på att gränserna mellan stads- och landsbygdshandeln i, åtminstone vissa avseenden, var ganska vag. Vidare är det tydligt att

¹⁰⁰ Hälsinglands museum, Högberg/Dahlboms arkiv, brevkopieboken 1839-44, brev till Brolin 12/4 1840, 28/5 1841, 15/10 1841.

¹⁰¹ Som framgick av tabell 8.1 finns 10 brevkopior från Dahlbom till Svansson bevarade. Hälsinglands museum, Högberg/Dahlboms arkiv, Brevkopiebok, samtliga brev till Svansson Att samarbetet förekom även före år 1841 framgår av Dahlboms avräkningsböcker för åren 1818-33. Ljusdal socken är beläget väster om Hudiksvall och innefattade därmed en annan del av Dahlboms handelsområde i norra Hälsingland.

¹⁰² Hälsinglands museum, Högberg/Dahlboms arkiv, brevkopieboken 1839-44, brev till Svansson 5/1 1840, 12/1 1840, 11/3 1840, 21/6 1840, 27/6 1841.

¹⁰³ Hälsinglands museum, Högberg/Dahlboms arkiv, avräkningsböcker.

¹⁰⁴ Hälsinglands museum, Högberg/Dahlboms arkiv, brevkopieboken 1839-44, brev till Svansson 5/1 1840.

¹⁰⁵ För utförligare beskrivning av de olika marknaderna, se Jonsson, I. (1994), s. 85, Brun, S. (1932), s. 190-191, 194-195.

¹⁰⁶ Hälsinglands museum, Högberg/Dahlboms arkiv, Avräkningsböcker under följande datum; 16/1 1823, 16/12 1823, 3/5 1825, 15/12 1827, 14/12 1827.

¹⁰⁷ Hälsinglands museum, Högberg/Dahlboms arkiv, Avräkningsböcker

¹⁰⁸ Hälsinglands museum, Högberg/Dahlboms arkiv, Avräkningsböcker

¹⁰⁹ Hälsinglands museum, Högberg/Dahlboms arkiv, Avräkningsböcker, volym A3:6 och A3:15. I nästan samtliga fall fick Fahlander kontant betalt för garnet.

användandet av kommissionärer inte enbart är något som kan kopplas samman med omfattande handelsrörelserns inköp och försäljning av varor på en nationell och internationell marknad. Den närhet till marknaden som kommissionären hade kunde också vara betydande på en lokal nivå.

Sammanfattning

Ovanstående redogörelse har visat att trots att stadsköpmännen fortsatte att dominera handeln i Hälsingland under hela 1800-talets första hälft så förekom också en rad andra handelsaktörer vilka dessutom fick allt större rättigheter. Detta bekräftas både av framställningen av lagstiftningens utveckling och av den bild som olika skrivelser med mera ger av situationen i regionen. Stadshandelns privilegierade ställning blev allt mer urholkad och utbudet av möjliga handelsformer blev allt större. De två tydligaste tendenserna var för det första ökade möjligheterna för den del av befolkningen som inte tillhörde den burskapsbeviljade gruppen av stadshandlare att bedriva handel. För det andra ökade, även om rättsläget delvis var oklart, möjligheterna att bedriva fast handel på landsbygden. Den senare rättigheten omfattade även stadsköpmännen, men i det stora hela bör denna utveckling ha haft en konkurrenshöjande effekt på stadshandeln. I detta sammanhang är det viktigt att notera att landsbygden utgjorde en mycket viktig köp- och säljmarknad för stadshandlarna och att kampen om kunder och varor framför allt utspelades där.

Redan tidigare hade landbygdsbefolkningen i Hälsingland, inom ramen för bondehandeln, haft rätten att sälja andras varor under sina handelsresor, men genom att detta blev allmänt lagligt år 1789 förstärktes denna rättighet ännu mer. Av större vikt för handelns utveckling var dock lagreformerna 1780 respektive 1815 som innebar att vem som helst fick möjlighet att bedriva spannmåls- och potatishandel respektive handel med olika viktualievaror. Reformerna innebar nya möjligheter för olika personer att bedriva handel. Dessutom innebar en utveckling av rättspraxis att det också blev möjligt att bedriva en fast handelsverksamhet på landsbygden. Av studien framgår att det fanns en grupp spannmåls- och viktualiehandlare i området, varav åtminstone vissa bedrev fasta handelsbodar ute på landsbygden under den aktuella tiden. I vilken utsträckning de även bedrev handel med andra typer av varor är inte möjligt att besvara, men innehållet i deras bouppteckningar och de handelskontakter som avspeglas i dessa visar att deras verksamhet åtminstone i vissa fall även omfattade olika typer av köpvaror. Oavsett omfattningen av handeln med köpvaror utgjorde den här gruppen konkurrenter till stadshandlarna eftersom spannmålshandel var en viktig del i de senares verksamhet. Genom att ha sin bas på landsbygden var spannmåls- och viktualiehandlarna mer tillgängliga än stadshandlarna även om de senare ofta reste ut på landsbygden.

Uppgifterna om förekomsten av fasta handelsbodar är en viktig aspekt på varudistributionen under undersökningsperioden. Ur ett europeiskt perspektiv har detta ansetts ha haft en central betydelse för framväxten av en omfattande konsumtionsvarumarknad. Förutom ovanstående nämnda viktualiehandlares handelsbodar har studien visat flera exempel på att fasta handelsbodar förekom under undersökningsperioden. I samtliga fall är det oklart vilken typ av handel dessa omfattade, men spridda uppgifter om varulager, handelskontakter med mera visar att det inte enbart rörde sig om spannmåls- och viktualievaror utan att handeln även innefattade olika typer av köpvaror. Antalet exempel på fast handel på landsbygden kan ses som relativt litet, men på grund av bristen på källmaterial bör det betraktas som ett minimum. Det avgörande är dess betydelse för hur vi ska se på distributionsformerna till och från landsbygden under undersökningsperioden. I detta sammanhang är det också viktigt att peka på de lokala skillnader som troligen förekom då sockenstämman, trots statsmakternas

intentioner att fatta dessa beslut på nationell nivå, hade möjlighet att påverka enskilda personers möjlighet att etablera sig som handlare i de olika socknarna.

Vidare har studien visat att vissa personer agerade i gränslandet mellan stads- och landsbygdshandel då de fungerade som kommissionärer på landsbygden åt enskilda stadshandlare. Detta tyder för det första på att stadshandlarna var angelägna om att med hjälp av andra personer utöka sin närvaro på den centrala marknad som den omkringliggande landsbygden utgjorde. För det andra kan vi konstatera att det förekom handelsaktörer som inte helt självklart kan placeras in i den traditionella indelningen av olika handelsformer. Istället förekom en samverkan mellan olika handelsaktörer som grundades på att man hade olika funktioner i en komplicerad kedja.

Varudistributionen på Hälsinglands landsbygd under 1800-talets första hälft kan karaktäriseras som mångfacetterad då det förekom flera olika typer av handelsformer. Framför allt visar studien att etableringen av fast handel på landsbygden med all säkerhet skedde gradvis och att den näringslivsreform som ägde rum år 1846 varken lagstiftningsmässigt eller i praktiken innebar något helt nytt även om lanthandeln kvantitativt ökade kraftigt efter reformens genomförande. Utifrån detta finns det anledning att fundera över om inte den tidigare bilden av handeln på landsbygden måste nyanseras. Gränserna mellan stads – och landsbygdshandel samt mellan olika typer av handelsformer var inte så klara som den tidigare forskningen gett sken av på grund av att de studerats var och en för sig och att sambanden mellan dem inte diskuterats i någon större utsträckning samt genom att den fasta handeln till mycket stor del kopplats till tiden efter 1846 års näringslivsreformreform.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet (RA)

Kommerskollegii arkiv

Utgående skrivelser 2 augusti 1832

Utgående skrivelser till Kungl. Majt. 15 november 1833

Härnösand landsarkiv (HA)

Ålfta tingslags häradsrättsarkiv

Bouppteckning Fll:19 nr. 22

Bollnäs tingslags häradsrättsarkiv

Bouppteckning Fll.16 nr. 229

Delsbo tingslags häradsrättsarkiv

Bouppteckning Fll:9 nr.153

Gävleborgs läns landskanslis arkiv

Personregister till passjournaler 1803-1846

Landshövdingen i Gävleborgs län femårsberättelser 1823-1827, 1827-1831.1843-1847.

Ljusdals tingslag, Häradsrättsarkiv

Bouppteckning Fll:6 nr. 325

Konkursakter Flll

Hälsinglands Museum

Höberg/Dahlboms arkiv

Avräkningsböcker för åren 1818-33.

Brevkopieboken 1839-44, brev till Brolin 16/1 1840, 24/1 1840, 12/4 1840, 28/5 1840, ¾ 1841, 30/4 1841, 28/5 1841, 15/10 1841, 8/4 1842, 11/4 1842, okänt datum 1842, 1/5 1844, 20/5 1844.

Brevkopieboken 1839-44, brev till Svansson 5/1 1840, 12/1 1840, 11/3 1840, 21/6 1840, 27/6 1841.

Elektronisk litteratur

karna.ddb.umu.se/servlet/se.umu.ddb.program.folknet.FolkNet 2007-04-19

Litteratur

Ahlberger, Christer (1988) *Vävarfolket. Hemindustrin i Mark 1790-1850*. Göteborg.

Ahlberger, Christer (1996), *Konsumtionsrevolutionen I. Om det moderna konsumtionssamhällets framväxt 1750-1900*. Göteborg.

Björklund, Börje (1962), *Herrarna på Stene*. Järvsö hembygdsförening. Järvsö.

Björklund, Börje (1973), *Järvsö förr och nu. Ur en kommuns historia*. Järvsö.

Blomberg, J.Erik (1958-64), *Bollnäs*. Bollnäs.

Brismark, Anna (2004), *Handel i brytningstid. Handelsaktörer och distributionsformer i Hälsingland 1800-1846*. Uppsala.

Brismark, A. (2007), "Handlare Dahlbom och hans ombud. En studie av hur varudistributionen mellan stad och landsbygd organiserades under 1840-talet" i *Forskningsfronten flyttas fram, Närings- och handelshistoria. Aktuellt om historia 20007:2*. Hans Albin Larsson (red.).

Brun, Sven (1952), "En Hudiksvallshandlandes arbetsförhållanden vid slutet av 1700-talet" i *Gammal hälsingelitteratur*. Hudiksvall.

Ejdestam, J. (1965), *Bilder ur lanthandelns historia* Västerås.

Fiebranz, Rosemarie (2002), *Jord, linne eller träkol. Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750-1850*. Uppsala.

Frank, Signe (1986), *Till linets historia i Arbrå*. Opublicerad c-uppsats, högskolan Gävle - Sandviken.

Fritzell, Yngve (1976), "Yrkesfördelning 1825-1835 enligt Tabellverket och andra källor" i *Statistisk tidskrift No 3 1976*. Stockholm.

Födelsebok för Bollnäs 1698-1849, renskriven av Sven-Erik Sundqvist. Bollnäs.

Gilboy, Elisabeth (1932), "Demand as a Factor in the Industrial Revolution" i R. M. Hartwell (ed.) *The Causes of the Industrial Revolution*. London 1967.

Hillgren, Bror (1940), *Från Delsbo. Ny samling. Något om hantverk och hantverkare, hemslöjd och annat arbete i äldre tid*. Stockholm.

Humble, N.C. (1983), *Två hälsingesocknar: några anteckningar till Segersta och Hanebo socknars historia*. Segersta hembygdsförening.

Jonsson, Inger (1994), *Linodlare, väverskor och köpmän. Linne som handelsvara och försörjningsmöjlighet i det tidiga 1800-talets Hälsingland*. Uppsala.

Krantz, Olle - Schön, Lennart (1984), "om den svenska konsumtionen under 1800- och 1900-talen" i *Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet nr. 35*. Lund.

- Lindgren Håkan (2002), "The Modernization of Swedish Credit Markets 1840-1905, Evidence from Probate Records" i *The Journal of Economic History* no. 3.
- Lindh, Hilding (1978), *Forsa i utveckling, sekler av arbete och fest*. Forsa hembygdsförening.
- Lindström Henry (1923), *Näringsfrihetens utveckling i Sverige 1809-1836*. Göteborg.
- Lindström Henry (1929), *Näringsfrihetsfrågan i Sverige 1837-1864*. Göteborg.
- Lundbäck, Britt-Marie (1982), *En industri kommer till stan. Hudiksvall och trävaruindustrin 1855-1867*. Stockholm.
- Magnusson, Lars - Nyberg, Klas (1995),
- McKendrick, Neil – Brewer, Johan – Plumb, J.H. (1982), *The Birth of a Consumer Society. The Commercialisation of Eighteenth Century England*. London.
- Mokyr, Joel (1985), "Demand vs. Supply in the Industrial revolution" i *The Economics of the Industrial Revolution*, Mokyr (ed). London.
- Morell, M. (1982), *Bondeköpmän – sörkörarnas arvtagare i norra Ångermanland under sent 1800-tal*. Örnsköldsvik.
- Nyberg, Klas (2002), "Staten, manufakturerna och hemmamarknadens framväxt" i *Industrialismens tid, Ekonomisk-historiska perspektiv på svensk industriell omvandling under 200 år*. Isacson, Maths – Morell, Mats (red). Stockholm.
- Nyström, Mauritz (1982), *Norrlands ekonomi i stöpsleven. Ekonomisk expansion, stapelvaruproduktion och maritima näringar 1760-1812*. Umeå.
- Ohlsson, J. (1965), *Alfta förr och nu, del två. Hundraårigt kommunalstyre i Alfta 1863-1863*. Utgiven av Alfta kommun 1965.
- Petersson, Christer (2001), *Lanthandel i Västmanland 1864-90*. Uppsala.
- Qvist, (1973), *Om bouppteckningar och deras bokbeståndsuppgifter som historisk källa*.
- Sandgren, Fredrik (1999), *Åt var och en efter behov? En studie av lanthandeln i Revsundsregionen i östra Jämtland 1870-1890*. Uppsala.
- Schön, Lennart (1979), *Från hantverk till fabriksindustri. Svensk textiltillverkning 1820-1870*. Lund.
- Svensson, Ingmar (1985), "Linet gav pengar" i *Linet i länet Holger*, Lena (red) Gävle.
- Söderlind, Torsten (1988), *Bondehandel och lanthandel i Arnäs*. Arnäs.
- Ullenhag, Kersti (1982), *Sörkörare*. Örnsköldsvik.
- Utterström, Gustav (1957), *Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet. Del två*. Stockholm.
- Wallén, Gösta (1950), "De hälsingska förböndernas markandsfärder söderut" i *Hälsingerunor*. Lund.
- Weatherill, Lorna (1993), "The meaning of Consumer Behaviour in Late Seventeenth and early Eighteenth Century England" i *Consumption and the World of Foods* Brew, John – Porter, Roy (eds.). London/New York.
- de Vries, Jan (1994), "The Industrial Revolution and the Industrious Revolution" i *Journal of Economic History* 54: 249-71.